

Demeter Gábor–Schrek Katalin (szerk.): *Az Eszmetörténettől a nemzetközi kapcsolatokig*

Ünnepi kötet Bodnár Erzsébet 70. születésnapjára. Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola, ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Debrecen–Budapest, 2023. 236 pp.¹

A Debreceni Egyetemen nagy hagyománya van az egyetemes történeti témák vizsgálatának, kiváltképpen a 18–19. századi Kelet-Európával, a nemzetközi kapcsolatokkal és a Mediterrán-térsséggel foglalkozó kutatásoknak. Ezeknek a történeti kérdéseknek a vizsgálata jellemzi Bodnár Erzsébet, a Debreceni Egyetem nyugalmazott egyetemi docensének több évtizedes oktatói és kutatói profilját: pályája elején a 18–19. századi Oroszország eszmetörténetével, majd a 19. század első felének orosz diplomáciatörténetével, a keleti kérdéssel és az orosz modernizáció problémáival, valamint az olasz Risorgimentóval foglalkozott. Éppen ezért a Bodnár Erzsébet 70. születésnapja alkalmából a tiszteletére megjelenő, az *Eszmetörténettől a nemzetközi kapcsolatokig* című tanulmánykötet címválasztása is kiváló, hiszen jól rámutat az ünnepelt tudományos pályáivének szakaszaira.

A könyv külső, formai jegyeit tekintve rendkívül igényes, könnyed, de ugyanakkor impozáns. A borítón szereplő térkép gazdagon illusztrálja azt a földrajzi teret – Oroszországot, a Balkánt és a Földközi-tenger medencéjét –, amihez Bodnár Erzsébet munkássága szorosan kapcsolódik. A kiadvány Demeter Gábor és Schrek Katalin szerkesztésében, a DE BTK Történelmi Intézetének, a DE Történelmi és Néprajzi Doktori Iskolájának, valamint az ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének gondozásában jelent meg 2023 tavaszán.

1 Az ismertetés „az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-23-2-III-DE-366. kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.”

Ami a kötet tartalmi elrendezését illeti, üdvözlendő, hogy a tanulmányok az egyes tematikai egységeken belül kronologikus sorrendben követik egymást. A kötet (19 tanulmány, 20 szerző) ennek megfelelően négy tematikus fejezetből áll: 1) Oroszország a 18. században, 2) A Balkán és a Mediterráneum a 19. században, 3) Társadalmi változások – külpolitikai fordulatok, 4) Kelet-európai történetírás és az Európán kívüli világ története. Utóbbi blokk kapcsán azt is fontos hangsúlyozni, hogy a kötet kilép a hazai történetírás Európa-centrikusságából és közread tanulmányokat az amerikai, illetve az indiai történelem összefüggéseiről is. A könyv kohézióját a tematikus blokkokon és az ünnepektől tudományos érdeklődéséhez szorosan illeszkedő írásokon túlmenően az adta, hogy a szerzők Bodnár Erzsébet munkatársai és tanítványai.

A 18. századi Oroszország problematikáival kapcsolatos fejezet nyitótanulmányában Gebei Sándor Oroszország szerepét mutatja be a Szent Liga törökellenes háborújában 1697–1700 között. A szerző arra fókuszált, hogy Oroszország hogyan biztosította hatalmát Azov térségében, amely a fekete-tengeri orosz hajózás megteremtésében kulcsfontosságú volt. Éppen ezért az áttekintés tárgyalja a hajóépítés, az európai mesteremberek és zsoldosok jelentőségét, Oroszország Szent Ligához való csatlakozásának (1697) és részvételének körülményeit, valamint a konstantinápolyi orosz–török béketárgyalások (1699–1700) folyamatát. Gebei Sándor rámutat, hogy a területi nyereségen túl (Azov, a Don torkolatvidéke, Taganrog és környéke) a béketárgyalások legfontosabb következménye az volt, hogy létrejött az első állandó konstantinápolyi orosz külképviselet.

Sashalmi Endre írásában I. Péter orosz cár alakját a rossz cárról alkotott „népi elképzelések” („*Péter a kicserélt cár*” és „*Péter az Antikrisztus*”) kontextusában értelmezi. Sashalmi Endre igyekszik Maureen Perrie alapján rávilágítani arra, hogy a két koncepció között ok-okozati szempontból van ugyan összefüggés, de alapjaiban véve teljesen különbözőek. Az elemzés részletesen kitért a kicserélés mítoszáról szóló történetek aspektusaira. Mindennek az volt az alapja, hogy a cár az ortodoxiával és az orosz szokásokkal ellentétben európai szokásokat vezetett be. Ebből következett Péter és az Antikrisztus párosítása, ugyanis a cár intézkedéseivel támadta az orosz hagyományokat, amelyre csak egy idegen hitű, maga az Antikrisztus lehetett képes. Sashalmi Endre részletesen áttekinti az Antikrisztus típusokat és külső megjelenési formáit. Noha voltak olyan, érvekkel alátámasztott koncepciók, amelyek szerint Péter nem lehet Antikrisztus, a párhuzamra

még a 19. század elején is találni példákat. Sashalmi Endre szerint míg a kicserélt cár mítosza az egyszerű néptől származott, addig az Antikrisztus változat már bibliai és más egyházi szövegek ismeretéről tanúskodott.

Pjotr Alekszandroviics Rumjancev-Zadunajszkij tábornagy (1725–1796) pályafutásáról és katonai jelentőségéről kapunk átfogó és adatgazdag összefoglalást V. Molnár László tollából. Az egyik legbefolyásosabb orosz családból származó Rumjancev-Zadunajszkij az egyik legsikeresebb orosz hadvezér volt, részt vett az osztrák örökösödési háborúban, a hétéves háborúban, valamint az 1768–1774-es és az 1787–1792-es orosz–török háborúkban. A nevéhez zseniális taktikai elgondolások és hadművészeti újítások egyaránt kapcsolódnak mint például az állandó hadsereg létrehozásának kezdeményezése Oroszországban, a kiszámíthatatlan manőverek alkalmazása, a terepviszonyok figyelembevételének, a felderítésnek és a tisztek kiváló oktatásának fontossága. V. Molnár László megismerteti az olvasót Rumjancev-Zadunajszkij közigazgatási pályafutásával is, aki 1764-től Kis-Oroszország kormányzója volt, és hozzá köthető Ukrajna első teljes körű országleírása is.

Varga Beáta a 18. században egyre erőteljesebben meginduló, az ukrajnai kozákság alárendelésére törekvő orosz politikát és a kozákság helyzetében bekövetkező változásokat mutatta be. Tanulmánya foglalkozik az ukrajnai kozákság történetével az 1400-as évek végétől az 1760-as évekig, a II. Katalin uralkodása alatt kibontakozó jogfosztó és „eloroszosító” törekvésekkel, a kozákság és Oroszország kölcsönös egymásrautaltságával, valamint a Zaporizzsjei Szics 1775. évi felszámolásának okaival, következményeivel és a kozák területek Orosz Birodalomba való integrálásával.

Gyermek vagy unoka? Alekszandr Pavlovics nagyherceg fiatalkori évei című tanulmányában Dinnyés Patrik arra keresi a választ, hogy I. Sándor orosz cár 1796 előtt, tehát a nem hivatalos trónörökösi időszakában gyermek vagy unoka volt-e II. Katalin cárnő számára. A szerző párhuzamot von a gyermek Sándor és édesapja, I. Pál orosz cár neveltetése között, majd Sándor képzésének szellemi és fizikai aspektusait bontja ki részletesen. A dolgozat legfőbb novuma, hogy felhasznált egy 2017-ben publikált, a nagyherceg tanítójától, Frédéric-César de La Harpe-től származó 1791-es jelentést, amely alapján Sándor történelemről és az európai közjog fejlődéséről elsajátított ismeretei rekonstruálhatók.

A tanulmánykötet második blokkja a 19. századi Balkánnal és a Mediterrán-térséggel kapcsolatos írásokat tartalmazza. Bíró László a *Modern*

szerb államiság és Oroszország című értekezésében áttekintést ad arról, hogy Oroszország milyen szerepet játszott Szerbia autonóm fejedelemséggé válásában. A 18. század második felében létrejövő szerb tervezetek ismertetése után a szerző – a szerb és az orosz történetírás interpretációit ütköztetve – azt vizsgálja, hogy az első szerb felkelés idején Oroszország hogyan és miért támogatta Szerbia katonai lépéseit, milyen tervezeteket fogalmazott meg a politikai struktúrára vonatkozóan. Részletesen bemutatásra kerül Filippo Paulucci, orosz szolgálatban álló ezredes, valamint Konsztantyin Rodofinyikin orosz küldött szerbiai diplomáciai missziója. Végül pedig az 1815 és 1838 között létrejövő szerb autonóm fejedelemség folyamata is elemzésre kerül.

Schrek Katalin és Demeter Gábor közös kutatása Adam Czartoryski, az informális (nem hivatalos) diplomácia megteremtőjének balkáni tér átalakítására vonatkozó koncepcióit írja le részletesen. Czartoryski orosz külügyminiszterként (1804–1806) és az emigrációban is számos tervezetet dolgozott ki. Az 1803 és 1806 között született tervezetek orosz érdekek mentén születtek, reflektálva a francia kihívásra és felértékelve a balkáni népekkel való együttműködés lehetőségét. A szerzők Czartoryski emigrációban eltöltött időszakából számos memorandumot, valamint az 1830–1840-es években a párizsi Hotel Lambertben kibontakozó, az Oszmán Birodalom balkáni tartományaiban működő „ügynökhálózatot” helyezték górcső alá. Az utóbbi periódusra már a franciaorientáltság és a balkáni népek kooperációja volt jellemző. Czartoryski Szerbiát tartotta arra alkalmasnak, hogy önálló nemzetállamot hozzon létre, így a térség regionális-integratív funkcióját a szerbeknek szánta.

Pete László izgalmas írásának fő kérdése a brigantaggióban részt vevő nők (brigantessék) szerepének feltárása. A brigantaggio széles körű fegyveres ellenállást jelentett az Olasz Királysággal és a dinasztiával szemben. A vizsgált, Dél-Olaszországban kialakuló mozgalom létrejöttének oka elsősorban egy összetett társadalmi-politikai krízis volt. A briganték (vidéki rablók, Bourbon-párti legitimisták és elkeseredett parasztok) alapjaiban fenyegették a létrejövő egységes olasz államot, ami polgárháborúhoz vezetett. A brigantaggio fogalmának és történetének alapos bemutatása után a szerző hét brigantesse életútján keresztül prezentálja a brigantaggio női szerepeit. Alapvetően a háztartás vezetése és a gyermeknevelés volt a feladatuk, de a családi egyensúly megbomlása és az elkeseredettség nyomán megmutatták, hogy képesek egyenrangúak lenni

a férfiakkal. Mindazonáltal – főként a nehéz fizikai állóképességet igénylő rablóhadjáratok miatt – a brigantessák létszáma rendkívül alacsony volt (mindösszesen a brigantaggio fennmaradt névjegyzékének 1–2%-a volt női név), akiknek döntően a túrás és a beletörődés jutott.

A 19. századi Balkánhoz és a Mediterrán-térséghez kapcsolódó szekciót Madarász Imre irodalomtörténeti elemzése zárja. Az analízis abból indul ki, hogy a régebbi irodalmi alkotások hatnak az újra, azonban az olvasásélmények nem a művek megjelenésének sorrendjében történnek. Erre jó példa Federico De Roberto *Az alkirályok* című, 1894-ben, valamint Giuseppe Tomasi di Lampedusa *A Párdúc* című, 1958-ban megjelent regényének kapcsolata. Madarász Imre kiemeli, hogy utóbbi világszerte nagy sikernek örvendett, még arra is volt példa, hogy De Robertót plágiummal vádolták, de Olaszországban a művelt olvasók felismerték *A Párdúc* „őseit”. A szerző a két alkotás komparatív vizsgálatával mutat rá azok azonos és eltérő vonásaira.

A harmadik tematikai egység a 19. század második felének, valamint a 20. század első évtizedének oroszországi társadalmi változásaival és külpolitikai fordulataival foglalkozó publikációknak ad teret. Váradin Katalin Ferdinand von Langenau báró, szentpétervári osztrák-magyar nagykövet (1871–1879) jelentésein keresztül tárgyalja, hogyan alakultak át az Orosz Birodalom külpolitikai koncepciói. A forrásokban leginkább az orosz belpolitikai fejlemények, a nemzetközi eseményekre adott orosz reakciók és a német–orosz kapcsolatok jelentek meg domináns témaként. A szerző röviden taglalja Langenau személyét és pályafutását, majd az orosz külpolitika átalakulását vizsgálja a három császár egyezménye (1872–1873), a Krieg in Sicht-krízis (1874–1875), a keleti válság (1875–1877/1878), valamint a berlini kongresszus (1878) és annak következményei mentén. Emellett bemutatja az orosz külpolitika formálójának elképzeléseit és az oroszországi sajtóviszhangot is.

Majoros István az 1890-es évek elején, több lépcsőben létrejövő francia–orosz szövetség előtörténetét tanulmányozza. Az írás központi kérdése, hogy miért érkezett 1891. július 23-án egy francia hajóraj Kronstadt kikötőjébe, és mi lehet a magyarázata annak, hogy a francia és orosz lapok diplomáciai jelentőséget tulajdonítottak a flotta érkezésének, míg az osztrák sajtó elvetette egy francia–orosz szövetség létrejöttének a lehetőségét. A szerző az 1870-es évektől elemzi a francia–orosz gazdasági kapcsolatok fejlődését, mindenekelőtt az Oroszországba irányuló francia

tőkebefektetéseket. Az orosz modernizációnak újabb lendületet adott az 1888-ban jegyzett 500 millió frankos kölcsön. A két ország gazdasági kapcsolatainak egyre szélesebb körű összefonódása odáig vezetett, hogy 1891-re a francia köztársasági elnök, a miniszterelnök, a külügyminiszter és a hadiflotta is meghívást kapott Oroszországba. Majoros István részletezi a francia és orosz fél szövetségekötésének motivációit és a kronstadti látogatást követő eseményeket, hiszen még ugyanabban az évben elvi megállapodás született a szerződés megkötéséről.

Mire jó a terror? Ezt a kérdést járta körbe Filippov Szergej munkája. Alekszandr Szolovjov II. Sándor orosz cár elleni merényletének (1879) történetéből kiindulva az orosz terrorizmus céljait és motivációit, mindezekelőtt a Föld és Szabadság nevű szervezet történetét vizsgálja a cár elleni merényletet követő hónapokban. A szervezet ún. „politikuskok” csoportjának célja a politikai szabadságjogok kikényszerítése volt, és a tömegmozgalom hiányában eszköznek a terrorakciókat tekintették. Ezzel szemben a mozgalom másik irányzata, a „falusiak” a nép szabad, öngazgató közösségeinek létrehozását célozták. A szerző bemutatja, hogy a „politikuskok” miért tartották indokoltnak a terror alkalmazását, majd kitért a szervezet irányvonalával kapcsolatos szavazások eredményeire. A szervezet 1879-ben kettévált: a „falusiakból” a Fekete Újraelosztás, a „politikuskokból” pedig a Népakarat jött létre. Filippov Szergej meggyőzően érvelt amellett, hogy a Népakarat alapítói nem a mai értelemben vett terrorszervezetet akartak létrehozni, hanem egy olyan szervezetet, amely több fronton harcol a társadalmi-politikai reformok kikényszerítéséért.

Lakatos Judit kutatása egy rendkívül komplex témát, a képviseleti alapon működő orosz Állami Duma létrehozásának történetét nagy alaposággal tárja fel. Oroszországban a reformok mozgatója a háború volt, pontosabban a hadsereg modernizálásának problémája és az ehhez szükséges finansziális háttér megteremtése. A 19–20. század fordulóján Oroszország gazdasági értelemben Európa perifériájára szorult, a társadalmi-gazdasági krízis pedig az 1904–1905-ös orosz–japán háborúban elszenvedett vereség következtében tetőpontra jutott. Lakatos Judit figyelmet szentel G. A. Buligin belügyminiszter szerepének, a kuriális választójogi szisztéma kidolgozásának, az Alaptörvény módosításának, valamint az uralkodó, az Államtanács, a Minisztertanács és az Állami Duma jogköreinek pontos meghatározásának. A szerző egyetért azzal, hogy az alkotmányos alapokra

helyezett orosz politikai rendszerben az uralkodó túlsúlya érvényesült, de ez már nem orvosolhatta az ország problémáit.

Bebesi György a 19–20. század fordulójának egyik legjelentősebb orosz politikusának, Szergej Juljevics Vittének az oroszországi vasútfejlesztésekben való szerepvállalásába nyújt betekintést. A tanulmány egyik fő erénye, hogy nem heroizál, hanem racionálisan vizsgálja a politikus karakterének, pályafutásának pozitív és negatív vonásait. Vitte nemesi származása ellenére – mivel akkor még nem volt vasútmérnöki szakvizsgája – végigjárta a ranglétrát. Először az odesszai vasútnál szolgált, majd a vezetője lett, később pedig a Délnyugati Vasúttársaság igazgatója lett. Bebesi György úgy látja, hogy Vitte gyors felemelkedésének titka a politikus technokrata szemlélete és az uralkodó dinasztiához fűződő kiváló kapcsolata volt. Nevéhez fűződik az Orosz Vasutak Szabályzatának kidolgozása, valamint olyan testületek – mint például a Vasúti Főtanács vagy a Vasútügyi Igazgatóság – létrehozásának kezdeményezése, amelyek az állami bevételek növelésére és a visszaélések visszaszorítására helyezték a hangsúlyt. Vitte előbb közlekedési, majd pénzügyminiszter lett, az értekezés pedig a „nagy szibériai vasút” (a mai transzszibériai vasút) építésének szegmenseivel zárul.

A negyedik, egyben utolsó szakasz a kelet-európai történetíráshoz és az Európán kívüli világ történetéhez kapcsolódó elemzéseket foglalja magába. Lévai Csaba írásában Kossuth Lajos 1851–1852-es az Amerikai Egyesült Államokban tett körútjának egyik állomásáról, pontosabban a Washington sírjánál 1852 áprilisában tett látogatás kontextusáról és az erre 1884-ben visszaemlékező Kossuth gondolatairól olvashatunk. A szerző röviden bemutatja Kossuth amerikai útjának céljait, és árnyaltabban ábrázolja a magyar politikus fogadtatását. Harminckét évvel később – visszaemlékező írásában – Kossuth összehasonlította az amerikai és a magyar forradalmat. A fő kérdése az volt, hogy az amerikai forradalom miért győzött, és a magyar miért bukott el. Kossuth az amerikai forradalmat számos nézőpontból lekicsinyítette a magyarhoz képest, összevetve a két nép terheit és az adott birodalmon belüli politikai helyzetüket, valamint a forradalom akadályozó tényezőit, geopolitikai helyzetét, az amerikaiaknak a rabszolgákhoz, míg a magyaroknak a jobbágyokhoz és a nemzetiségekhez való viszonyát.

Kovács Márta a 19. századi indiai vadászatok társadalmi, katonai, politikai és diplomáciai aspektusait Albert Eduárd, a későbbi VII. Eduárd brit király 1875–1876-os indiai utazásán keresztül ismerteti. A vadászatok

komoly befolyással voltak a politikai életre, de a britek számára a társadalmi kapcsolatépítésen, a hódításon, a kereskedelmi és politikai szempontok túl a sport jelleg is meghatározónak számított. Alapos képet kapunk az indiai vadászat hagyományairól és arról az 1870-es években lejátszódó folyamatról, amelynek eredményeként tovább romlott a helyi társadalom és a britek kapcsolata. Nem véletlen, hogy a szerző által feldolgozott sajtócikkek alapján Albert Eduárd utazásának is több célja volt: a Kelet-Indiai Társaság helyett a korona kormányzásának elfogadtatása, továbbá a helyi arisztokráciával való jó viszony kialakítása, kiváltképp az észak-indiai fejedelmekkel az orosz expanzió elleni hatékony védekezés miatt.

Szabó-Zsoldos Gábor a második búr háború (1899–1902) és az orosz–japán háború (1904–1905) magyarországi percepciójának azonos és eltérő vonásaira összpontosít. Mindez azért is fontos, mert a szerző már a tanulmánya elején hangsúlyozza, hogy a fegyveres harcokat bemutató első mozgóképjelenetek éppen a vizsgált háborúkban készültek, és a propaganda, valamint a közvélemény megnyerésének igénye minden hadviselő félnél megjelent. Szabó-Zsoldos Gábor elsőként a nemzetkarakterológiát tanulmányozza, és arra keresi a választ, hogy a magyarországi közvélemény milyen toposzokat és attribútumokat kapcsolt a britekhez, a búrokhoz, a japánokhoz és az oroszokhoz. A kapott eredményeket összevetve a szerző megállapítja, hogy a magyar közvélemény mindkét konfliktus kapcsán törekedett a szimpatikusnak tartott fél és a magyarság közötti kapcsolatok felderítésére, például a magyar résztvevők és magyar vonatkozások történeteinek közreadására, valamint azoknak a tulajdonságoknak – mint például a haza- és szabadságszeretetnek – a kiragadására, amelyek a magyarokra és a „támogatott” népre ugyancsak jellemzőek voltak.

Barta Róbert írásának fókuszában a magyar történelem jeles brit kutatója, a diplomataként is működő Carlile Aylmer Macartney személye, valamint egy előadásának forráskiadása áll. A szerző röviden bemutatja Macartneyt, aki 1938 és 1945 között aktív diplomáciai, politikai és „propaganda” tevékenységet folytatott Magyarország érdekében. Munkái tankönyvként szolgáltak a brit és amerikai egyetemeken. A tanulmány jelentős részét a forrásközlés teszi ki. Az előadás 1936-ban, a londoni *Royal Institute of International Affairs* székházában hangzott el, és Ruténia problémás helyzetével foglalkozott, behatóan ismertetve a térség földrajzi, etnikai és vallási viszonyait, valamint konfliktusait.

A kötet utolsó tanulmányában Prepuk Anikó historiográfiai áttekintését nyújt a magyarországi zsidóság történetét feldolgozó történettudományi munkákról. Az értekezés középpontjában az a tézis áll, hogy az 1980-as években még viszonylag kevés történeti munka vizsgálta a zsidóság magyarországi történetét. Ezért a szerző először azt járja körül, hogy a marxista történetírás miért nem szentelt kellő figyelmet a zsidóság történetének. A szövegből megtudhatjuk, hogy a 19. századi és a 20. század első felének zsidó felekezeti történetírói hagyományának milyen sajátosságai, kontinuitásai voltak a holokauszt után. A honi zsidóság és a magyarországi holokauszt történetének kutatása 1945 után elsősorban az Amerikai Egyesült Államokban és Izraelben zajlott. Magyarországon az 1980-as években a társadalom-, város- és elitkutatások kapcsán, majd az 1990-es évektől már gazdaság- és társadalomtudományi kontextusban, idővel pedig már mélyfúrásszerűen, valamint egyes történetírói viták és a holokauszt vonatkozásában születtek elemzések a zsidóságról. Prepuk Anikó írása azért is jelentős, mert rendszerezi a magyarországi zsidóság történetének hazai történetírásában megjelenő tendenciáit és megközelítéseit.

Összességében egy igényesen szerkesztett, tartalmát tekintve sokszínű és izgalmas, az ünnepelt előtt méltóképpen tisztelgő tanulmánykötettel ismerkedhet meg az olvasó. Az egyes elemzések újszerű kérdésekkel, módszertani megközelítésekkel, idegen nyelvű szakirodalmak összefoglalásával és új források bevonásával olyan történeti problémákról, eseményekről és egyéniségekről számolnak be, amelyek magyar nyelven mindeközéig nem voltak elérhetőek, így tovább gazdagítva történeti tudásunkat. Úgy gondolom, hogy az egyes tanulmányok az értekező-tudományos stílus megtartása mellett rendkívül didaktikusak, ezért a kötet tankönyvjelleggel még hosszú ideig meghatározó tényezője lehet a felsőoktatásnak, és haszonnal forgathatják az egyes témakörök iránt érdeklődők.

Andrékó Tamás Dániel